

*Darüŝŝifa İslam Tıp Tarihi Araŝtırmaları Dergisi / Darüŝŝifa Journal Of Islamic
Medical History Research*

e-ISSN: -----

(Haziran / June 2022) 1/1

MÜSLÜMAN BİLGİNLERİN TIBBIN KAYNAĞI KONUSUNDAKİ GÖRÜŖLERİ

Views of Muslim Scholars on the Source of Medicine

MUHAMMET RASİM KULAKSIZ

Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı,
Sakarya, Türkiye

Graduate Student, Sakarya University, Faculty of Theology, Department of Hadith,
Sakarya, Turkey

selam20057@gmail.com

orcid.org/0000-0002-0014-435X

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliŝ Tarihi/Received: 21 Mart 2022

Kabul Tarihi/Accepted: 03 Haziran 2022

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2022

ATIF/ CITE AS

Kulaksız, Muhammet Rasim, "Müslüman Bilginlerin Tıbbın Kaynağı Konusundaki Görüşleri
" Darüŝŝifa İslam Tıp Tarihi Araŝtırmaları Dergisi, (Haziran/June 2022) 1/1, 76-93.

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediğı teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Views of Muslim Scholars on the Source of Medicine

Abstract

How medicine emerged has been discussed and debated throughout history as it is today. There are two different views on the origin of medicine in the pre-modern scientific world. According to the unprevailing one, the foundations of medicine are based only on experience, that is, on experimentation and observation. According to the common view in civilizations before Islam and in the Islamic period, the basis of medicine is based on divine sources. It is seen that almost all Muslim scholars are of this opinion. Proponents of the latter did not reject experimentation and observation, on the contrary, they emphasized its importance. However, they discussed experiment and observation by comparing and contrasting the teaching based on divine knowledge.

In this direction, it is stated in the sources that divine information about medicine is obtained in different ways. Types such as revelation, inspiration, dreams, information learned from the animal instinct are among the ways mentioned. Scholars who wrote about this subject in the ancient Islamic world often refer to the civilizations before them; especially Ancient Greece, since the issue is related to the history of medicine. In addition to these references, some scholars have also put forward some rational justifications for the necessity of divine knowledge. In addition, Islamic theologians used this general acceptance in the scientific world as evidence for the proof of prophethood.

In this paper, we discuss the views on the origin of medicine in the pre-modern scientific world and examined many important sources in order to reflect the general acceptance. Instead of every work we have accessed, we have mostly covered the works of authoritative scholars in our article. While we mainly use the sources of medicine and history of science, we also scanned the works of leading scholars in which they can deal with this subject. We could not process much data under the second main title of our article, "Those who think that medicine in the Islamic world is of human origin". Because in the pre-modern Islamic world, the opinion that medicine is based only on experimentation and observation is almost non-existent. In addition, we have briefly discussed the views of Islamic theologians under a separate heading, as we find them important. Since our subject is the pre-modern Islamic world, the works we study are generally Arabic works since the language of science in the classical Islamic world is predominantly Arabic. We also scanned the Ottoman works that we could reach. Additionally, we took care to benefit from domestic and foreign sources of modern science and medicine history.

We researched the approaches of Islamic scholars to the subject, especially their views on the source of medicine, and the way they handled the subject, and made evaluations where we deem necessary. Sometimes, we found it sufficient to simply transfer without making an evaluation. Again, where necessary, we made direct quotations, not indirect ones. Being aware of those who are interested in the history of medicine and science, we tried to cite more than one source rather than being content with a single source on subjects that other researchers commonly known to the contrary. In widely known places, we were content with a single source. We have tried to draw attention to the leading information and to cite the sources for further research by discussing the important extensions of our main topic in the footnotes. In fact, we think that some footnotes that we could not include in the main text because they are not directly related to the subject, sometimes stand out from the main text in terms of being eye-opening. We have mostly taken the Turkish Diyanet Foundation's Encyclopedia of Islam as a basis for the names and dates of the authors and book titles that we discussed in our study.

As far as we can determine, we have not come across a study that directly addresses this issue. In this context, we think that our study will contribute to the field and open up horizons for further studies, and that it is also important for researchers who do not have a history of medicine and science in the barber field. Again, we tried to refer to the findings that we came across while dealing with the subject and that we thought were erroneous.

Keywords: History of Medicine, Source of Medicine, Revelation, Observation, Ashâbü'l-Kıyâs, Ashâbü't-Tecrîbe

Müslüman Bilginlerin Tıbbın Kaynağı Konusundaki Görüşleri

Öz

Tıbbın nasıl ortaya çıktığı günümüzde olduğu gibi tarih içerisinde de konuşulup tartışılmıştır. Modern dönem öncesi bilim dünyasında tıbbın kaynağı konusunda iki farklı görüş bulunmaktadır. Antik medeniyetlerde ve İslâm döneminde yaygın olan görüşe göre tıbbın temeli ilahî kaynağa; yaygın olmayan görüşe göre ise sadece tecrübeye yani deney ve gözleme dayanır. Müslüman bilginlerin hemen tamamının bu görüşte oluşu dikkat çekicidir. Yaygın görüş sahipleri deney ve gözlemi reddetmemişler bilakis önemini vurgulamışlardır. Bununla beraber deney ve gözlemi, temeli ilahî bilgiye dayanan öğretiyile birbirlerini destekleyecek şekilde (kıyas ederek) ele almışlardır.

Bu doğrultuda tıpla ilgili ilahî bilgilerin farklı yollar ile elde edildiği kaynaklarda ifade edilmektedir. Vahiy, ilham, rüya, hayvanların içgüdüsel davranışlarından öğrenilen bilgiler, zikredilen yollar arasındadır. Kadim dönem İslâm dünyasında bu konuda yazan bilginler, mesele tıp tarihiyle ilgili olduğu için sıklıkla kendilerinden önceki medeniyetlere özellikle de Eski Yunan'a atıfta bulunmaktadırlar. Bu atıfların yanı sıra bazı bilginler ilahî bilginin gerekliliği ile ilgili birtakım aklî gerekçeler de öne sürmüşlerdir. Ayrıca İslâm kelâmcıları kadim dönemde bilim dünyasındaki bu genel kabulü peygamberliğin ispatı için delil olarak kullanmışlardır.

Çalışmada modern dönem öncesi bilim dünyasında tıbbın kaynağıyla ilgili görüşler ele alındı ve genel kabulü yansıtabilme için önemli birçok kaynak incelendi. Daha çok alanında otorite bilginlerin eserleri makalede konu edinildi. Ağırlıklı olarak tıp ve bilim tarihi kaynaklarını kullanmakla beraber önde gelen bilginlerin bu konuyu işleyebilecekleri eserleri de tarandı. Makalenin ikinci ana başlığı olan "İslâm Dünyasında Tıbbın Beşerî Kaynaklı Olduğunu Düşünenler" başlığı altında fazla bir veri işlenemedi. Çünkü modern dönem öncesi İslâm dünyasında tıbbın sadece deney ve gözleme dayandığı görüşü yok denilecek kadar azdır. Ayrıca İslâm kelâmcılarının konu ile ilgili görüşleri ayrı bir başlık altında ele alındı. Konu modern öncesi İslâm dünyası olduğundan çalışılan eserler genel olarak Arapçadır. Zira klasik dönem İslâm dünyasında bilim dili ağırlıklı olarak Arapçadır. Ayrıca ulaşılan Osmanlıca eserler de tarandı. Bunlarla beraber yerli ve yabancı modern bilim ve tıp tarihi kaynaklarından da yararlanmaya özen gösterildi.

Anahtar Kelimeler: Tıp Tarihi, Tıbbın kaynağı, Vahiy, Gözlem, Ashâbü'l-Kiyâs, Ashâbü't-Tecrîbe

Giriş

Her çağda güncelliğini koruyan tıp, tarih boyunca insanların en fazla başvurduğu bilim dallarından biri olmuştur. İnsan sağlığı ile doğrudan ilişkili olduğu için ilgi gören tıbbın önemli konularından biri hiç şüphesiz tıp tarihidir. Tıbbın kaynağının neye dayandığı, tıp tarihi konuşulduğunda ilk akla gelen başlıklardan biri olmakla birlikte, son yıllarda tıp sahasında artan birtakım tartışmalar nedeniyle yeniden gündeme gelmiştir.

Tıp tarihi kaynakları incelendiğinde Mezopotamya, Anadolu, Mısır, Hint, Çin gibi coğrafyalarda yaşayan İlk Çağ uygarlıklarında tıbbın ilahî bilgilere dayandığı genel kabuldür.¹ Aynı şekilde Eski Yunan'daki sekiz otorite hekimin hemen tamamı tıbbın kaynağının ilahî olduğu kanaatindedir. Bu hekimler sırasıyla I. Asklepios, Gûras (Praxagoras), Minos, Parmenides, Eflatun (Platon), II. Asklepios, Hipokrat ve Galen'dir. Bunlardan sadece Praxagoras

¹ Ayşegül Demirhan Erdemir, *Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp*, (İstanbul: İstanbul Tıp Kitabevi, 2015), 31-83-94; Roberto Margotta, *Tıp Tarihi*, çev. Nilgün Güdücü, (İstanbul: Hürriyet Gazetecilik ve Matbaacılık, 1998), 15-16-18; Esin Kahya, *Hint'te Bilim*, (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 1999), 181-182; Liang Youngsuan vd., *Geleneksel Çin Tıbbı*, çev. Tuğba Andaç, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2020), 17-21; Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi* (İstanbul: Pınarbaş Matbaacılık 2016), 50-63-92; Ebû'r-Reyhân Muhammed el- Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind min Makûletin Makbûletin fi'l-Akl ev Merzûle*, (Beyrût: Âlimu'l-Küttüb, 1402/1982), 290-291; Ali b. Rabben et-Taberî, *Firdevsü'l-Hikme*, (Berlin: Matbau Âftâb, 1346/1928), 557-558; Veli Atmaca, *Tarih Boyunca İnanç Tıp İlişkisi*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020), 101-285.

tıbbın beşerî tecrübenin bir ürünü olduğunu düşünmektedir.² Farklı nakiller bulunmakla birlikte Galen ve Eflatun'a göre I. Asklepios da tıbbın kökeninin ilahî olduğu düşüncesindedir.³ Antik Çağ'ın son iki otoritesi olarak kabul gören Hipokrat (ö. MÖ 460) ve Galen'in (ö. 200) de bu görüşte olması⁴ dikkat çekmektedir.

Modern dönem öncesi İslâm dünyasında farklı din ve kültürlerle mensup bilginlerin yanı sıra Müslüman bilginlerin çoğunluğu tıbbın ilahî kaynağa dayandığını ifade etmektedir. Tıbbî bilgilere sadece deneme yanılma yöntemiyle ulaşılamayacağını, fakat ilahî kaynaktan gelen tıbbî bilgilerin tecrübe (deney-gözlem) ile geliştirilebileceğini düşünmektedirler. Bu anlayışta olan bilginlerin oluşturduğu yaygın ekol *ashâbü'l-kıyâs*; karşı düşüncede olan ekol ise *ashâbü't-tecribe* olarak isimlendirilir.⁵ Ashâbü't-tecribeye göre bilimlerin temelinde ilahî bilgiler değil, sadece insan tecrübesi yani deney ve gözlem vardır. Diğer yandan tıbbî bilgilerin ilahî kökenli olduğunu savunan ashâbü'l-kıyâs da deney ve gözlemi reddetmemiş aksine bunların önemini vurgulamıştır. Dolayısıyla ashâbü'l-kıyâs aslında ashâbü'l-kıyâs ve't-tecribe'dir. Ancak bu yaygın görüş sahipleri deney ve gözlemin, temeli ilahî bilgiye dayanan geçmiş birikimle kıyaslanmasını gerekli görmüşlerdir.⁶

İslâm Dünyasında Tıbbın İlahî Kaynaklı Olduğunu Düşünenler

Konuyla ilgili tespit edilebilen en erken tarihli kaynak, ünlü hekim Ali b. Rabben et-Taberî'ye (ö. 862) ait *Firdevsü'l-Hikme* adlı eserdir. Taberî İslâm tıbbının önemli kaynaklarından kabul edilen bu eserinde, ilgili konuyu "Tıbbın Ortaya Çıkış Sebebi" başlığı altında Hint tıbbının temel kaynaklarından olan *Caraka* adlı eserden aktarımla şöyle ele almaktadır: "Geçmiş zamanlarda yeryüzünde hastalıklar fazla yoktu. Sonraları stres, nefret ve diğer başka sebeplerden dolayı hastalıklar arttı. Bunun üzerine alim ve salih kimseler keşişlerine giderek hastalıkların tedavisi konusunda Allah'a yalvarmasını istediler. O da bir dağın zirvesine çekilip uzun süre Allah'a dua etti. Nihayetinde Allah ona tıbbî öğretti." *Susruta* adlı eserde Dimitra'nın tıbbî Brahman'dan, Brahman'ın da vahiy yoluyla aldığı ifade edilmektedir.⁷

² İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ*, thk. Nizâr Rızâ (Beyrût: Dâru Mektebeti'l-Hayât), 12-30-40-41-42-49.

³ İbn Ebî Usaybia, *Tabakâti'l-Etibbâ*, 14-30; İbn Cülcül, *Tabakâti'l-Etibbâ ve'l-Hukemâ*, thk. Fuâd Seyyid (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 11-13.

⁴ İbn Ebî Usaybia, *Tabakâti'l-Etibbâ*, 13; İbn Cülcül, *Tabakâti'l-Etibbâ ve'l-Hukemâ*, 13; İshâk b. Ali er-Ruhâvî, *Edebü'd-Tabîb*, thk. Merîzen Asîrî (Riyâd: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1412/1992), 49-50; İshâk b. Huneyn, *Târîhu'l-Etibbâ ve'l-Felâsife*, thk. Fuâd Seyyid (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 150-154; Ebû Süleymân es-Sicistânî el-Mantikî, *Sivânü'l-Hikme*, thk. Abdurrahman Bedevî (Tahran: 1393/1974), 98-108; İlhan Kutluer, "Câlinûs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/32-34; Bayat, *Tıp Tarihi*, 112.

⁵ İbn Ebî Usaybia, *Tabakâti'l-Etibbâ*, 12-17; Kutluer, "Câlinûs", 7/32-34; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn* (Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1359/1941) 2/1902; Şemsüddîn ez-Zehabî, *et-Tıbbu'n-Nebevi*, thk. Ahmed Rifat el-Bedrâvî (Beyrût: Dâru-l-Hayât-il-Ulûm, 1410/1990), 228-229; Celâlüddîn es-Suyûtî, *İtmâmu'd-Dirâye li Kurrâi'n-Nikâye*, thk. İbrahim el-Acûz (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1405/1985), 155; Levent Öztürk, *İslam Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 35.

⁶ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-Kâsîd ilâ Esne'l-Mekâsîd*, thk. Abdü'l-Münim Muhammed Ömer (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî), 171; İbn Ebî Usaybia, *Tabakâti'l-Etibbâ*, 40-41-42-49-58; İbnü'n-Nefîs, *Şerhu-Fusûli Ebukrât/Ibn al-Nafîs's Commentary on the Hippocratic Aphorisms*, Ibn al-Nafîs, external authors: commission, (PDF: England, Manchester University, 2017), 4-5, [https://www.research.manchester.ac.uk/portal/en/publications/-----%D9%A2%D9%A9%D9%A4\(0acf0eb0-69c0-4e41-a661-271922d5817f\).html](https://www.research.manchester.ac.uk/portal/en/publications/-----%D9%A2%D9%A9%D9%A4(0acf0eb0-69c0-4e41-a661-271922d5817f).html), (Erişim 01 Aralık 2021); Kutluer, "Câlinûs", 7/32-34; Esin Kahya, "İbn Rıdvân Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/250-252.

⁷ Ali b. Rabben et-Taberî, *Firdevsü'l-Hikme*, 557-558.

Taberî'nin bu aktarımları eleştirmeden ele alması tıbbın ilahî kaynaklı olduğu genel kabulüne katıldığını göstermektedir. Yine Taberî bu konuyu ele aldığı ana başlığın altında, Hint tıbbından aktardığı görüşlerin çoğunun Roma filozoflarının (hekimlerinin) görüşlerine paralel, bir kısmının ise muhalif olduğunu, okuyucunun bu farklı görüşlerden makul bulduğunu kabul edebileceğini ifade eder.⁸ Bu bağlamda makalemizde daha önce ele aldığımız gibi Antik Yunan ve Roma'da tıbbın ilahî kaynağa dayandığı konusunda genel kabul vardır. Bu açıdan değerlendirildiğinde de Taberî'nin bahis konusu genel görüşe katıldığı söylenebilir.

Hekimlik ahlâkına dair *Edebü't-tabîb* adlı eseriyle tanınan Galen uzmanı ve döneminin başarılı hekimi⁹ İshâk b. Ali er-Ruhâvî (ö. 930) Antik Yunan'ın en önemli iki otoritesi Hipokrat ve Galen'in eserlerinden tıbbın ilahî kaynağa dayandığına dair aktarım yapıp aksine bir şey söylemez. Hipokrat'tan "Allah'ın kendisine verdiği ilimle hastayı tedavi eden ve bununla Allah'ın kendisini ödüllendirdiği kimse ne yücedir" ifadelerini aktarır. Galen'den ise tıbbın Allah tarafından insanlığa ilham edildiğini ve insan aklının bu muazzam ilmi icat edip ortaya koymasının mümkün olmadığını, ayrıca tıbbın aynı ilahî kaynağa dayandığı kabul edilen felsefeden de daha düşük bir seviyede olmadığı ifadelerini nakleder.¹⁰ Ruhâvî devamında yaptığı aktarımlardan hareketle, Hipokrat ve Galen gibi otoritelerin Allaha ve Peygamberlere inandıklarını belirtir.¹¹

İlk İslâm filozofu Kindî'nin öğrencisi; tabip, ahlakçı, coğrafyacı ve filozof Ebû Zeyd el-Belhî (ö. 934) tıbbî bilgilerin ilahî kökenli olduğunu şöyle ifade etmektedir:

*"Yine Allah başka kullarına da tıp sanatının ihdas edilmesiyle ilgilenmeyi ilham etmiştir. Nazar [idrak] ehli bir insan tıp hakkında düşündüğünde bu ilmin ilk bilgilerinin sema tarafından vahiy yoluyla yahut vahiy yerine geçen ilhamla elde edildiğinde şüphe etmez. Bu sanatın kuvvetiyle söz konusu ilaçları korunmuş şaşılacak ölçülerde ve latif kaynaklı miktarlarda terkip etmişler ve onları kendilerinden sonrakiler için kitaplarda ebedileştirmişlerdir."*¹²

İbn Cülcül (ö. 994) tıp ve felsefe tarihinin en önemli kaynaklarından kabul edilen *Tabakâtü'l-Etibbâ ve'l-Hukemâ* adlı eserinde Platon, Hipokrat ve Galen'in ifadelerine göre tıp ve felsefe öğrenimi başlangıcının ilahî vahiy ve ilhama dayandığını ifade etmekte ve genel kabule göre tıbbın başlangıcının Asklepios mabedindeki ilahî bilgilere dayandığını Galen'den aktarmaktadır.¹³

Çok yönlü bilim adamı Bîrûnî'nin (ö. 1061) Hindoloji üzerine yazdığı eserindeki ifadelerinden tıbbın temelini ilahî bilgiye dayandırdığı anlaşılmaktadır. Bu görüşü teyit mahiyetinde Galen ve Eflâtun (Platon) gibi otoritelerden aktarımlar yapmaktadır.¹⁴ Bîrûnî bu

⁸ Ali b. Rabben et-Taberî, *Firdevsü'l-Hikme*, 557.

⁹ İbn Ebî Usaybia, *Tabakâtü'l-Etibbâ*, 342.

¹⁰ Ruhâvî, *Edebü'd-Tabîb*, 49-50. Galen'in bu ifadelerinde yazma nüshalardan kaynaklı farklılıklar için bk. *Uyûnu'l-Enbâ fi Tabakâtü'l-Etibbâ*, thk. Âmir Neccâr (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1412/1992), 157.

¹¹ Ruhâvî, *Edebü'd-Tabîb*, 53.

¹² Ebû Zeyd el-Belhî, *Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs-Beden ve Ruh Sağlığı*, çev. Nail Okuyucu, Zahit Tiryaki (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2012), 554.

¹³ İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Etibbâ ve'l-Hukemâ* 11-13.

¹⁴ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, 28-29-74-95-111-291.

bağlamda hem Hintlilerin hem de Yunanlıların tek bir Yaratıcıya¹⁵ inandıklarını belirttikten sonra günümüzde de yer yer farklı anlaşılan önemli bir konuyu Platon, Galen ve Yahyâ en-Nahvî gibi kaynaklardan aktararak şöyle ortaya koyar: ‘İlah’ kelimesi birçok medeniyette genel olarak kutsal olan her şeye söylenmekte hatta deniz, dağ, gök cisimleri vb. şeylere de denilmektedir. Özel olarak ise İleti Êlâ’ya (İlk Sebep), meleklerle ve mübarek zatlara söylenir. Bu mübarek zatlar elde ettikleri bu konuma, savaş, güreş ya da gülle atmakla değil, insanlara kaynağı ilahî olan tıp vb. bilimlerini öğretmeleri ve iyi bilim yapmaları sebebiyle ulaşımlardır.¹⁶

Kültür tarihçisi ve devlet adamı İbnü’l-Kıftî (ö. 1248); bilim, kültür ve medeniyet tarihinin önemli kaynaklarından kabul edilen *İhbârü’l-Ulemâ bi-Ahbâri’l-Hükemâ/Târîhu’l-Hükemâ* adlı eserinde felsefe ve onun bileşenlerinden olan matematik, mantık, tabii bilimler¹⁷ ve ilahiyatın İdris Peygambere indirildiğini ve farklı kültürlerde bilimlerin kurucusu kabul edilenlerin aslında kaynak olarak ona dayandığını ifade eder. Ayrıca genel kabule göre tıbbın başlangıcının Asklepios mabedindeki ilahî bilgilere dayandığını Galen’den aktarır.¹⁸

Tıbbın kaynağı hakkındaki farklı görüşlere dair en geniş bilgiyi İbn Ebî Usaybia’ya (ö. 1269) ait olup tıp tarihinin en önemli kaynaklarından kabul edilen *Uyûnü’l-Enbâ fî Tabakâti’l-Etibbâ* adlı eserde görmekteyiz. Müellif tıbbın ilk defa kim tarafından ortaya konulduğunu tespit etmenin kolay olmadığını ifade ettikten sonra, tıbbın kökeni hakkında ortaya atılan iki farklı temel görüş üzerinde durur. Birinci görüş sahipleri, tıbbın kökeninin tecrübeye değil ilahî bilgiye dayandığını savunur. Hipokrat, Galen, ashâbü’l-kıyâsın tamamı ve Yunan şairlerinin¹⁹ bu görüşte olduğunu ifade eder. İkinci görüş sahipleri ise tıbbın başlangıcı tecrübeye dayanmaktadır. Bu görüşte olanlar tıbbın ilk defa kim ya da kimler tarafından ortaya konulduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir. Mısırlılar, Afrikalılar veya Hermes²⁰ tarafından ilk defa ortaya konulduğu iddiaları dile getirilmiştir.²¹ Müellif, tıbbın farklı bölgelere dayandırılmasıyla ilgili muhtelif görüşleri; savaş, doğal afet vb. nedenlerle bir medeniyette yok olup ardından uzun tarihi süreçler içerisinde önceki medeniyette olan gelişmenin unutulup sonrakilere dayandırılması

¹⁵ Kur’ân-ı Kerîm’de müşriklerin tek bir Yaratıcıya inandıkları fakat putlara ibadet ederek Allah’a şirk koştukları ifade edilmektedir. bk. Tevbe 65, Lokman 25, Zümer 3.

¹⁶ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li’l-Hind* 23-28-29.

¹⁷ Tıp tabii bilimlerin içinde kabul edilmektedir. bk. İbnü’l-Ekfânî, *İrşâdü’l-Kâsîd*, 169.

¹⁸ İbnü’l-Kıftî, *İhbârü’l-Ulemâ bi-Ahbâri’l-Hükemâ/Târîhu’l-Hükemâ*, thk. İbrâhim Şemsüddîn (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1425/2005), 7-15.

¹⁹ “Eski Yunan devletlerinde Homeros gibi şairlerin kitapları (destanları) kutsal kabul edilip eğitimin temelini oluşturmaktadır. Yunan insanı din, politika, askerlik, tıp ve gemicilik gibi çeşitli bilgileri öğrenmek için Homeros’un destanlarına başvurur, daha doğrusu a’dan z’ye kadar ezbere bildiği bu destanları canlı bir kitaplık gibi içinde taşırdı.” Homeros, *İlyada*, çev. Azra Erhat, A. Kadir (İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2008), 10.

²⁰ Müellif tarafından ikinci grupta ifade edilen “Hermes” aslında genel kabule göre ilk gurupta olmalıdır. Müellif Hermes’i kutsal bir şahsiyet görmeyip sıradan bir bilgin kabul edenlere itibarla bu kısımda zikrettiği anlaşılmaktadır. “Hermes motifinin bütün kültür ve medeniyetlerde asgarî şu üç ortak özelliğe sahip bulunduğu görülmektedir: a) Bir şekilde tufanla beraber anılır; b) Bütün kültürlerde seçkin, bilgili, nebî veya velî bir kişi olarak gösterilir; c) En önemlisi bütün geleneklerde onun yüce bir makama (semâya) çıktığı düşünülür. İslâm kültüründe Hermes’in karşılığı İdris Peygamber’dir.” bk. Mahmud Erol Kılıç, “Hermes” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/228-233; İbn Haldûn, *Târîhu İbn-i Haldûn (Mukaddime)*, thk. Halîl Şahhâde (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1408/1988), 1/480; Yine çalışmada ifade ettiğimiz gibi, Mezopotamya, Hititler, Mısır, Hint, Çin ve Amerika gibi İlk Çağ uygarlıklarında da tıbbın ilahî bilgilere dayandığı genel kabulünü tıp tarihi kaynaklarında görmekteyiz. bk. Erdemir, *Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp*, 31, 83, 94; Margotta, *Tıp Tarihi*, 15, 16, 18; Bayat, *Tıp Tarihi*, 50, 63, 92; Bîrûnî, *Tahkîku mâ li’l-Hind*, 290, 291; İbn Rabben et-Taberî, *Firdevsü’l-Hikme*, 557, 558; Veli Atmaca, *Tarih Boyunca İnanç Tıp İlişkisi*, 101-285.

²¹ İbn Ebî Usaybia, *Tabakâti’l-Etibbâ*, 12.

şeklinde yorumlamaktadır.²²

İbn Ebî Usaybia, bir kısım aktarımlarda bulunduktan sonra tıbbî bilginin beş ayrı şekilde ortaya çıkabileceğini ifade eder. Bunlardan birincisi, Allah tarafından peygamberlere vahiy yoluyla verilen bilgilerdir. İkincisi, rüyada öğrenilen bilgilerdir. İbn Ebî Usaybia bu kategorideki bilgiye örnek olarak Galen'in *Kitâbü'l-Fasd* adlı eserinden bir aktarım yapar. Buna göre Galen; gençliğinde karaciğeriyle diyaframının bitiştiği noktadan kaynaklanan kronik bir ağrıya tutulmuş, iki defa rüyasında sağ el baş parmağıyla işaret parmağı arasındaki atar damardan kan alması (fasd) söylenmiş, bunu yaptığında da ağrısı kesilmiştir. Üçüncüsü, tesadüfen bulunan tedavilerdir. Bu kategorideki bilgiye Basra'da istiska (karın boşluğu ödemi) hastalığına yakalanmış bir kişinin hikayesini örnek olarak verir. Hastaya birçok tedavi uygulanmış fakat bir sonuç alınmamıştır. Ailesi kendi aralarında hastadan ümidi kestiklerini konuşurken hasta bunu duymuş ve "beni bırakın perhizden öldüreceksiniz, biraz dünya nimetlerinden faydalanayım" diyerek kapının önüne oturmuş. Yoldan geçen bir pişmiş çekirge satıcısından çekirge yemeği satın alıp yedikten sonra ishal olmuş ve karnındaki ödemi dışarı atıp iyileşmiştir. Dördüncüsü, Allah'ın hayvanlara ilham ettiği içgüdü ile yaptıkları tedavileri, insanların öğrenmesi yoluyla elde edilen bilgilerdir. Müellif bu bağlamda birçok örnek verir. Bazı cins hayvanlar birtakım rahatsızlıklarında belirli bitkileri veya kil gibi toprak türlerini yiyip iyileşmektedirler. Beşincisi insanlara ilham yoluyla gelen ilahî bilgilerdir. Müellif bu bağlamda farklı kaynaklardan örnekler vermektedir.²³ İbn Ebî Usaybia'nın tıbbın başlangıcıyla ilgili bilgileri tasnifine bakıldığında tesadüfi kısım hariç diğerlerinin tamamının ilahî bilgiye dayandığı görülmektedir.

İbn Ebî Usaybia tıp alanında elde edilen bilgilerin bir kısmının ilhama (ilahî bilgiye) dayalı, çoğunun ise tecrübi ve tesadüfi olduğunu²⁴ ifade etmektedir. Ardından insanlar karşılaştıkları hastalıklarda bu bilgilere kıyas yapmışlar, böylece ciddi bir birikim oluşmuştur. Sonrasında bu birikim üzerinde derin incelemelerde bulunup gerekçeler, aralarındaki münasebetler ortaya konulmuş, genel ilke ve kurallar oluşturulmuştur. Bu bilgiler öğretilirken külliyyattan cüziyyata doğru (tümünden gelim), genel ilke ve kurallar ortaya konulurken ise cüziyyattan külliyyata doğru (tümevarım) bir yöntem takip edilmiştir.²⁵

İslâm dünyasında adından sıkça söz edilen Yahudi hekim ve filozof İbn Kemmûne (ö. 1284) evrende bulunan şeyleri üç kısma ayırıp bunların bir kısmının gıda, bir kısmının zehir(li) bir kısmının da şifa olduğunu ifade ettikten sonra sözlerine şöyle devam etmektedir:

"Tecrübe ancak çok uzun dönemler sonucunda bunları bilebilmeye imkân sağlamaktadır ki bu da çoğu zaman tehlikeli sonuçlar doğurmaktadır. Oysa peygamberlerin getirmiş olduğu vahyî bilgi sonucunda bu nesnelere doğaları ve yararları herhangi bir zarar ve tehlike olmaksızın bilinebilmektedir. Bir başka ifade ile insanın bu alem hakkında sahip olduğu önemli bilgiler ve bilimler ancak vahyî bilgiye dayanılarak bilinebilmektedir. Bunların akıl ile bilinebilmesi mümkün değildir. Mesela tıp ilmi böyledir. İnsan basit ve karmaşık birtakım ilaçların özelliklerini incelediğinde zorunlu olarak bilecektir ki bunlar ancak ilâhî bir ilhamla"

²² İbn Ebî Usaybia, *Tabakâtü'l-Etibbâ*, 27.

²³ İbn Ebî Usaybia, *Tabakâtü'l-Etibbâ*, 17-27.

²⁴ Müellifin burada bahsettiği tıbbın başlangıcıyla ilgili bilgiler değildir. Onlardan daha evvel kategorik olarak bahsetmişti.

²⁵ İbn Ebî Usaybia, *Tabakâtü'l-Etibbâ*, 27.

bilinebilir."²⁶

Filozof ve çok yönlü bilim adamı Kutbuddîn eş-Şîrâzî (ö. 1311) tıbbın Allah tarafından peygamberler aracılığıyla ortaya konduğunu ifade ettikten sonra, Allah'ın hayvanlara da içgüdüsel olarak nasıl tedavi olacaklarını ilham ettiğini söyleyip bazı örnekler verir. Mesela kış uykusundan kalkan yılanlar görme problemlerini gidermek için rezene bitkisine gözlerini sürerler ve görme problemleri düzelir. Yine kedi veya başka bazı hayvanlar özellikle ilkbaharda bazı otları yiyerek kendilerini kusturur veya ishal ederler, vücutlarındaki toksinler temizlenene kadar buna devam ederlermiş.²⁷

Tabip ve çok yönlü âlim İbnü'l-Ekfânî (ö. 1348) küçük çaplı bir İslâm ilimleri tarihi ansiklopedisi olup alanında önemli bir kaynak teşkil eden *İrşâdü'l-Kâsîd ilâ Esne'l-Mekâsîd* isimli eserinde tıba dair ilk bilgilerin bir kısmının ilahî ilhamlara, bir kısmının da tecrübeye dayandığını ifade etmekte, muhakkiklerin (uzman bilginlerin) kıyas ve tecrübeyi birleştirdiklerini belirtmektedir. Müellife göre tıbbın sistemleşmeden önceki döneminde bazı hekimler sadece kıyası bazı hekimler de sadece tecrübeyi esas alıyorlardı. Ancak muhakkikler bu ikisini cemetmişlerdir.²⁸ Yine müellife göre tıbbın nübüvvetten miras kaldığı konusunda ittifak vardır.²⁹

Ünlü sosyolog ve filozof İbn Haldûn (ö. 1406) *Mukaddime* adlı eserinde konumuz bağlamında şunları ifade etmektedir: "Bilimler/meslekler³⁰ insanlığın ikinci babası olan İdris Peygamber'e dayandırılmıştır. O bunları kendisinden sonra gelecek insanlık için Allah'tan vahiy ile ortaya koymuştur."³¹ Bu ifadelerinden İbn Haldûn'un bilimlerin/mesleklerin vahiy yoluyla İdris Peygamber'e öğretildiği genel kabulüne³² katıldığını görmekteyiz.

Tıbb-ı nebevî³³ bağlamında İbn Haldûn'un görüşlerine sıklıkla atıf yapılır. O, Hz. Peygamberin sağlıkla ilgili değerlendirme ve tavsiyelerini vahiy görmeyip bağlayıcı kabul etmez.³⁴ Aslında Müslüman ilim adamları arasında Hz. Peygamberin tıbbî tavsiyelerini bağlayıcı kabul edip bunlar ile tedavi olunması gerektiğini ve olmayanların günah işlediğini söyleyen kimseye rastlamayız. Tıbb-ı nebevî'yi vahiy kabul edenler de buna dahildir. Dolayısıyla Tıbb-ı

²⁶ Ömer Mahir Alper, *Aklın Hazzı İbn Kemmûne'de Bilgi Teorisi* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2004), 167.

²⁷ Kutbu'd-dîn eş-Şîrâzî, *Beânü'l-Hâce ile't-Tıbbi ve'l-Etibbâ ve Âdâbihim ve Vesâyâhüm* (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1423/2003), 80-81.

²⁸ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-Kâsîd*, 171. Antik Yunan'da bazı hekimler tecrübeyi tehlikeli bulup sadece kıyası esas almışlardır. bk. İbn Ebî Usaybia, *Tabakâtü'l-Etibbâ*, 40-41.

²⁹ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-Kâsîd*, 96.

³⁰ Burada meslekler/bilimler olarak çevirdiğimiz kelimenin orijinal ifadesi "sanâi'/صنائع" dir. İbn Haldûn *Mukaddime*'sinde farklı yerlerde bu kelimeyi açıkça hem meslekler hem de tip vb. bilim dalları anlamlarını kapsayacak şekilde kullanmaktadır. bk. *Mukaddime*, 508-650-651.

³¹ İbn Haldûn, *Târîhu İbn-i Haldûn (Mukaddime)*, thk. Halil Şahhâde (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1408/1988), 1/480.

³² Osman Bakar, *Gelenek ve Bilim*, çev. Ercüment Asil, (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2003), 87; İbnü'l-Kıftî, *Târîhu'l-Hukemâ*, 7; Şahin Efil, "Peygamberlik-Tıp İlişkisi ve Tıbbın Kaynağı Sorunu", *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 10/2 (Haziran 2020), 751; Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevzûâti'l-Ulûm*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1405/1985), 1/290; Ahmet Ağırakça, *İslam Tıp Tarihi-Başlangıçtan 7./13. Yüzyıla Kadar*, (İstanbul: Akdem Yayınları, 2016), 47.

³³ Hz. Peygamberin sağlıkla ilgili değerlendirme ve tavsiyeleri ve bunlar üzerine oluşan literatüre *tıbb-ı nebevî* denilmektedir. bk. Ayhan Tekines, "Tıbb-ı Nebevî", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/85-88.

³⁴ Ana akım kadim ulema arasında İbn Haldun'dan başka Tıbb-ı Nebevî'nin vahiy olmadığını söyleyen kimseye rastlamamaktayız. Alimler Hz. Peygamber hatalı bir içtihatla bulunsa bile ismet sıfatından dolayı bu hatasının Allah Teâlâ tarafından düzeltileceğini ifade etmektedir.

nebevî'nin vahiy olup olmadığı tartışmasının kadim dönemde pratik bir karşılığı olduğunu söylemek zordur. Belki İbn Haldûn'un bu yaklaşımıyla, dini yanlış yorumladığına inandığı birtakım aşırı kimseleri hedef aldığını söyleyebiliriz.

İbn Haldûn Tıbb-ı nebevî bağlamında şunları ifade etmektedir:

“Fazla, karışık ve düzensiz beslenip, az hareket etmeleri sebebiyle şehirlerde hastalıklar daha fazladır. Kırsalda ise bu problemler daha az olduğu için tıbbı ihtiyaçları da daha azdır. Bu nedenle kırsalda doktor pek bulunmaz, eğer ihtiyaç olsaydı bulunurdu.”³⁵ [...] “Kırsalda yaşayan toplumlar arasında genelde bazı kimselerin kısıtlı tecrübelerine dayanan tedavi yöntemleri vardır ve bu kabilenin yaşlıları aracılığı ile sürdürülür. Bu yöntemlerin bir kısmı doğru olsa da hepsi tabii kanunlara ve mizaca (hümorale patolojiye) uygun değildir. Tıbbın bu türü Araplar arasında yaygındı. Araplar arasında Hâris bin Kelede gibi ünlü hekimler de bulunmaktaydı. Şer’î kaynaklarda aktarılan tıp bu özellikte olup vahiyle bir ilgisi yoktur. Bunlar Araplar arasında bilinen şeylerdi. Hz. Peygamberin tedavi yöntemleri aktarılırken, onun bu konudaki tavsiye ve değerlendirmeleri de zikredilmiştir. Fakat bunlar uyulması gereken birer şer’î hüküm değil, Arapların uygulayageldikleri şeylerdendi. Hz. Peygamber bize dini hükümleri öğretmek için gönderilmiştir. Yoksa tıp ve diğer sanatları öğretmek için değil. [...]”³⁶

İbn Haldûn'un konuyla ilgili ifadelerini bütüncül bir yaklaşımla değerlendirdiğimizde şu çıkarımlara varabiliriz: a) İbn Haldûn Müslüman bilginleri arasında tıp başta olmak üzere bilimlerin temelinde peygamberler (Hz. İdris) aracılığıyla gelen ilahî bilgilerin olduğu genel kabulüne katılmaktadır. b) İbn Haldûn'un Araplar arasında uygulanan tıbbın bir kısmının tabii kanunlara ve mizaca (hümorale patoloji) uygun olduğunu ifade etmesinden hareketle, Arapların uyguladığı tıbbı, her ne kadar şehir hayatında yaşayanları tam anlamıyla tedavi edemeyecek kadar basit³⁷ olsa da temel tedavi metodu olarak o günkü bilimsel metotla³⁸ paralel kabul ettiği anlaşılmaktadır. Araplar arasında Hâris bin Kelede gibi ünlü hekimlerin bulunduğu atıf yapması da bu söylediğimizi teyit etmektedir. Zira Hâris tıp eğitimini dönemin önemli bilim merkezlerinden olan Cundişapur'da (Sâsânîler) alıp Arap yarımadasına (Tâif'e) dönmüş ünlü bir hekimdir. Araplar arasında çevrelerindeki farklı bilim merkezlerinde eğitim almış başka hekimler de bulunmaktaydı.³⁹ Özetle İbn Haldûn tıbbın temelini peygamberler aracılığıyla vahye dayandığını açıkça ifade eder. Hz. Peygamber'in (Arapların) tedavi metodunu temel

³⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 522, 523.

³⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 651.

³⁷ Kadim tıpcılar, beslenmesi sade ve basit olan insanların genellikle sade ve basit ilaçlar ile tedavi edilebildiğini, beslenmesi sade ve basit olmayanların ise daha çok mürekkep (karışım) ilaçlar ile tedavi edilebildiğini ifade etmektedir.

³⁸ Geleneksel kadim tıpta temel hastalık nedeni vücutta biriken fazlalıklar (metabolik atıklar, toksinler) kabul edilmekte ve temel tedavi yaklaşımı olarak, bunlar vücuttan dışarı çıkarılmaya çalışılmaktadır (boşaltım usulü). Atık maddeler vücuttan beş temel yöntem ile çıkartılmaktadır. Geniz akıntısı başlatmak, kusturmak, ishal etmek, terletmek, kan almak (hacamat, sülük, fasd). Genellikle bu yöntemler uygulanmadan önce vücuttaki atıkları olgunlaştırıcı/çözücü ilaçlar ve yiyecekler (mündic/muhallil) verilmektedir. Bu yaklaşımda teşhis ve tedaviler mizaç/ahlat sistemi çerçevesinde yapılmaktadır. Bu temel tedavi yaklaşımını Tıbb-ı Nebevî'de de görmekteyiz. bk. İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, 1/1-336; Râzî, *el-Hâvî fi't-Tıbb*, 1/1-517; İbn Rüşd, *el-Külliyât fi't-Tıbb*, 469-584; İbn Ebî Usaybia, *Tabakâtü'l-Etibbâ*, 52; Tirmizî, *Ebvâbu't-Tıbb*, 9 (No. 2048); Zehebi, *Tıbbu'n-Nebevî*; 1-271 İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, *et-Tıbbu'n-Nebevî*, 1-307; Ayşegül Demirhan Erdemir, *Tıp Tarihi*, 75; Farzollah Gholizadeh, *İnsan Mizaçları ve Sağlıklı Beslenme*, 184-187.

³⁹ İbn Ebî Usaybia, *Tabakâtü'l-Etibbâ*, 161-170; Ağırakça, *İslam Tıp Tarihi*, 75-84.

olarak o dönemki bilimsel tıpla paralel⁴⁰ kabul ettiği ise ifadelerinden anlaşılmaktadır. İbn Haldun'un doğrudan ve dolaylı ifade ettiği bu iki tespitin sonucu olarak, Hz. Peygamber'in tıbbî tavsiye ve değerlendirmelerinin temel tedavi metodu/yaklaşımı itibarıyla ilahî bilgiye dayandığını söyleyebiliriz.

İslâm medeniyetinin önde gelen hekimi İbn Sinâ'nın (ö. 1037) tıba dair yazdığı *el-Urcûze fi't-Tıbb*⁴¹ adlı manzum eserindeki ifadelerinden tıbbın temelini ilahî bilgiye dayandırdığını dolayısıyla ashâbü'l-kıyâstan olduğunu anlamaktayız. "Allah insana ilmi, sezgi (ihşâs) ile vahyeder. Nitekim gizli olan (bilgiler) de kıyas ile ortaya çıkar" demiştir.⁴² Yine İbn Sinâ'nın tıp alanındaki en önemli eseri olan *el-Kânûn fi't-Tıbb*'dan hareketle de ashâbü'l-kıyâstan olduğunu söyleyebiliriz. Bu eser başta eski Yunan'dan gelen bilgiler olmak üzere kendisinden önceki tıbbî birikimin sistematik bir derlemesidir.⁴³ Eserde geleneksel tıbbın temel tedavi yaklaşımı⁴⁴ olan istifrâğ (boşaltım) usulünün mizaç⁴⁵ sistemi çerçevesinde ele alınması ve tıbbın kaynağını ilahî bilgiye dayandıran otorite hekimler Hipokrat ve Galen'e yüzlerce kez atıf yapılması İbn Sinâ'nın bu ekolden olduğunu göstermektedir.⁴⁶

İbn Sinâ gibi bilim adamlarının, tecrübenin önemini vurgulayan ifadelerinden hareketle ashâbü'l-tecrübeden sayılması doğru değildir. Daha önce de ifade edildiği üzere ashâbü'l-kıyâs deney ve gözlemi reddetmez fakat onları kıyas merkezli değerlendirir.⁴⁷ Yani deney ve gözlem ile elde edilen yeni bilgiyi, temeli ilahî öğretilere dayanan geçmiş birikime kıyaslayarak değerlendirir. Çünkü kıyasa uygun olmayan tecrübenin çok tehlikeli olabileceği düşünülmektedir.⁴⁸ Nitekim İbnü'n-Nefis Hipokrat'ın *Kitâbu'l-Fusûl*'üne yazdığı şerhte,

⁴⁰ Câhiz (ö.255) bu bağlamda şunları aktarıyor: "Kabilelerin ve kocakarıların tedavilerini çok da küçümsemeyin. Çünkü bu tedavilerin çoğu onlara kadim hekimlerden gelmiştir." bk. Ebû Osmân el-Câhiz el-Kinânî, *el-Hayevân*, (Bejrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1423/2003), 3.

⁴¹ "İbn Sinâ'nın *el-Kânûn fi't-Tıbb*'ından sonra tıp alanındaki en meşhur eseri *el-Urcûze fi't-Tıbb*'dir. *el-Kânûn fi't-Tıbb*'in bir bakıma özeti olan bu eser, temel tıbbî bilgilerin kolaylıkla zihinde tutulması amacıyla 'urcûze' geleneğine uygun olarak nazmedilmiştir..." bk. Arslan Terzioğlu, "İbn Sinâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/321-336.

⁴² İbn Sinâ, *el-Urcûze fi't-Tıbb/Min Müellefâti İbn Sinâ et- Tibbiyye*, thk. Muhammed Zühre el Bâbâ, (Halep: Halep Üniversitesi Yayınları 1404/1984), 90; İbn Sinâ, *el-Urcûze fi't-Tıbb*, thk. Abdülkâdir Nürüddîn, John Jay, (PDF: Paris, 1375/1956), 11 https://archive.org/details/ess_870_201708, (Erişim 01 Aralık 2021).

⁴³ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-Kâsîd*, 172; Terzioğlu, "İbn Sinâ", 20/321-336.

⁴⁴ Geleneksel tıbbın temel tedavi yaklaşımı konusuna daha önceki dipnotlarda değinilmiştir.

⁴⁵ Hümorale patoloji (ahlât-ı erbaa/mizaç): Antik Çağ ve Orta Çağ'da insanın biyolojik, ahlâkî ve psikolojik fonksiyonlarını etkilediği kabul edilen dört sıvı madde. İnsan vücudunun çoğunluğunu oluşturan sıvı, dört kısma ayrılmakta ve bunların artıp eksilmesi veya yapılarının bozulması fizyolojik ve psikolojik hastalıkların temeli kabul edilmektedir. Bu dört sıvı şunlardır: Kan, balgam (mukus-vücuttaki bütün beyaz sıvılar), safra (safra salgısı) ve sevda (ağır metaller bazı mineraller vb.). Bu dört sıvı aynı zamanda Anâsır-ı erbaa'ya (toprak, ateş, su, hava) karşılık gelmektedir. Yine bu dört sıvıda sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve nemlilik gibi nitelikler bulunmaktadır. Sıcaklık ve soğukluk asit-baz dengesiyle (ph) açıklanmaktadır. Asit soğuk, baz (alkali) ise sıcaktır. Kuruluk ve nemlilik ise sodyum potasyum dengesiyle açıklanmaktadır. Bu nitelikler sadece insanda değil hayvan, bitki, toprak gibi canlı cansız bütün varlıklarda kabul edilmektedir. Ahlât-ı erbaa (dört sıvı teorisi) "mizaç teorisi" olarak da isimlendirilmektedir. bk. Ayşegül Demirhan Erdemir, "Ahlât-ı Erbaa" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 2/24; Farzollah Gholizadeh, *İnsan Mizaçları ve Sağlıklı Beslenme*, 28-42.

⁴⁶ İbn Sinâ'nın *el-Kânûn fi't-Tıbb* isimli eseri Batı eğitim kurumlarında yüzyıllar boyu okutulmuştur. Fakat modern tıbbın, geleneksel tıbbın temel tedavi sistemini terk etmesinden sonra bu eser önemini yitirmiştir. Hatta modern tıbbın kurucularından kabul edilen Paracelsus; bilimin gelişmesine engel olduğu gerekçesiyle Hipokrat ve Galen ile beraber İbn Sinâ'nın kitaplarını da yakmıştır. bk. Margotta, *Tıp Tarihi*, 46-85; Erdemir, *Tıp Tarihi*, 100-196; Bayat, *Tıp Tarihi*, 172.

⁴⁷ İbn Ebî Usaybia, *Tabakâtü'l-Etibbâ*, 40-41-42-49-58; İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-Kâsîd*, 171; Kutluer, "Câlnûs/Galen", 7/32-34; Kahya, "İbn Rıdvân Ali", 20/250-252.

⁴⁸ İbn Ebî Usaybia, *Tabakâtü'l-Etibbâ*, 40-41.

Hipokrat'ın "hayat kısa, bilim uzun, vakit dar, tecrübe tehlikelidir" ifadelerini şerh ederken "kıyasa uygun olmayan tecrübe (tedavi denemesi) kıyasa uygun olandan daha tehlikelidir" diye ifade etmektedir.⁴⁹ Buradan hareketle İbnü'n-Nefis'in de ashâbü'l-kıyâstan olduğunu söyleyebiliriz. Hem İslâm'dan önceki medeniyetlerde hem de Müslüman bilim adamları ve kelâmcıları arasında tıp başta olmak üzere bilimlerin temelini ilahî bilgiye dayandıran genel kabule itiraz etmemesi de İbn Sînâ'nın bu görüşte olduğunu göstermektedir. Yine İbnü'l-Ekfânî'nin ifadelerinden de İbn Sînâ'nın ashâbü'l-kıyâstan olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰

İbn Sînâ'nın aşağıda aktaracağımız gerekçe ile ashâbü't-tecribeden kabul edilmesine katılmıyoruz. "Orta Çağın en büyük filozofu ve hekimi olarak kabul edilen İbn Sina'nın da aynı [tıbbın kaynağını beşerî bilgiye dayandıran] görüşe sahip olduğunu tahmin etmek zor değildir. Onun sağlık ve hastalık konusunda hemen her şeyi doğal nedenlere dayalı olarak açıklaması, bu gerçeği göstermektedir."⁵¹ Öncelikle bir şeyin doğal nedenlerle açıklanıyor olması vahiy ile gelmesine engel değildir. Tıbbın temelini ilahî kaynağa dayandıranlar da hemen her şeyi doğal nedenlere dayalı olarak açıklamaktadırlar. Bu söylediğimizi teyit etmek için makalemizde bu ekolden olduğunu belirttiğimiz bilim adamlarının tıpla ilgili kitaplarına bakılabilir. İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-Tıbb* adlı eserine şerh yazan Kutbuddîn eş-Şîrâzî, İbnü'n-Nefis, Dâvud el-Antâkî, Tokadî Mustafa Efendi ve Fahreddîn er-Râzi gibi bilim adamları⁵² tıbbın kaynağını ilahî bilgiye dayandırmakla beraber İbn-i Sînâ'nın bu eserini şerhetmişlerdir. Bunun yanında hemen herkesin kabul edip bildiği konulara genelde değinme ihtiyacı hissedilmeyebilir. Kaldı ki daha önce ifade ettiğimiz argümanlar özellikle İbn Sina'nın kendi ifadeleri ashâbü'l-kıyâstan olduğunu göstermektedir. Burada maksadımızı daha iyi anlatmak adına şöyle bir örnek verebiliriz. Faraza Kur'ân-ı Kerîm'de veya hadîs-i şeriflerde geçen dolayısıyla vahiyyle gelmiş olan bir bilimsel bilginin doğal nedenlere dayalı olarak açıklanması o bilginin vahiy kabul edilmesine engel değildir. Bu ikisi bir arada düşünülebilir.

Batıdan gelen ve geleneksel tıbbın hükmüne yavaş yavaş son verecek olan modern tıbbı karşı ilk büyük cevap olduğu ifade edilen, İbn-i Sînâ'nın *el-Kânûn*'unun tercüme ve şerhini yapan, saray hekimi Tokadî Mustafa Efendi (ö. 1782), çalışmasının girişinde tıbbın temelini ilahî bilgiye dayandırmaktadır.⁵³

Klasik tıbbın Osmanlı'daki son temsilcisi⁵⁴ kabul edilen hekimbaşı Gevrekzâde Hasan Efendi (ö. 1801), tıbbın temelini peygamberlere vahiy ve salih zatlara ilham olduğunu ifade ettikten sonra özetle şunları söylemektedir: İbn-i Sina ve Galen gibilerini beğenmeyen ve hesaba katmayan bu melunların, Allah Teâlâ'nın yarattığı bedeni kendi fikirleriyle bozup yapmadıkları

⁴⁹ İbnü'n-Nefis, *Şerhu-Fusûli Ebukrât/Ibn al-Nafis's Commentary on the Hippocratic Aphorisms*, Ibn al-Nafis, external authors: commission, (PDF: England, Manchester University, 2017), 4-5, [https://www.research.manchester.ac.uk/portal/en/publications/-----%D9%A2%D9%A9%D9%A4\(0acf0eb0-69c0-4e41-a661-271922d5817f\).html](https://www.research.manchester.ac.uk/portal/en/publications/-----%D9%A2%D9%A9%D9%A4(0acf0eb0-69c0-4e41-a661-271922d5817f).html), (Erişim 01 Aralık 2021). Teorik bilginin pratiğe aktarılması, farklı iklimlerde ve farklı mizaçlardaki (hümorale patoloji) insanlara farklı tedavilerin yorumlanıp uygulanması da tecrübe (deney, gözlem) kapsamında sayılabilir. bk. Alî b. Rıdvân (ö. 1068), *Defu'l-Madârri'l-Ebdân bi-Ardi Mısr*.

⁵⁰ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-Kâsîd*, 96-171-172.

⁵¹ Efil, *Peygamberlik-Tıp İlişkisi ve Tıbbın Kaynağı Sorunu*, 753.

⁵² Burada ismi geçen bilim adamlarının ilgili görüşlerini makalemizde bizzat kendi eserlerinden kaynak vererek ortaya koyduk.

⁵³ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbüzü'l-Mathûn-el-Kânûn fi't-Tıbb tercümesi*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 26-90.

⁵⁴ Bayat, *Tıp Tarihi*, 314.

saçmalık kalmamıştır. Bunlar İbn-i Sînâ'nın *Şifâ* ve *İşârât* gibi eserlerini anlayabilecek seviyede de değiller. Hülâsa, insan bedeni diğer bilim dallarına kıyaslanacak bir şey değildir, vesselam.⁵⁵

İslâm Kelâmcılarının Tıbbın Kaynağı Hakkındaki Görüşleri

Kelâmcılar başta olmak üzere Müslüman din alimleri arasında tıp ve diğer bilimlerin temelini ilahî bilgiye dayandığı fikri yaygındır. Bu konu kelâm kitaplarında genellikle "Peygamberliğin İspatı" bölümlerinde ele alınmaktadır.⁵⁶

Ana akımın en önemli temsilcilerinden İmam Mâturîdî (ö. 944) *Kitâbu't-Tevhîd* adlı eserinde peygamberliğin ispatı başlığı altında şunları ifade etmektedir:

*"...Peygamberlik müessesesine hem dini hem de dünyevi açıdan ihtiyaç vardır [...] İlk insanların, bitkilerin gıda, ilaç veya zehir olanlarını deneyerek öğrenmeleri, deneyeni ölüme sürüklenme ihtimali nedeniyle aklen kabul edilemez. [...] Sonra üreme yöntemleri ve çocuk eğitimi bilgisi, sonra insan zihnince düşünülemez gıdaların sağlanmasının yolu; ve nihayet yukarıdan beri sözü edilen diller, isimler, sanatlar, tıp ve mesleklerin tamamı, hayvanların eğitimi ve kullanma yöntemi; evet bu zikredilen hususların bizzat kendileri temel ilkelerini akılların çıkarımıyla değil peygamberlerin öğretimi ve yol göstermesiyle öğrenilip uygulandığının apaçık delillerini oluşturmaktadır."*⁵⁷

Meşhur kelâm alimi Ebu'l-Mu'în en-Nesefî (ö. 1115) "Geçmiş Zamanlarda Peygamberliğin Sübutunun Delili" başlığı altında bu konuyu ele almıştır. O da tıp başta olmak üzere bilimlerin temelini peygamberler aracılığı ile ilahî bilgiye dayandırır. Hatta bu konunun, geçmiş bir kısım peygamberlerin peygamberliğini ispatlama hususunda en açık delil olduğunu vurgular. Ayrıca peygamberlik kurumunu inkâr edenlerin de (örneğin deist filozoflar) tıp ilminin temelini ilahî kaynağa dayandırdıklarını ifade eder. Nesefî sözüne şöyle devam eder: "Onlara (peygamberliği inkâr edenlere) 'Tıp ilmini kimden aldınız?' diye sorulsa 'Hipokrat'tan' derler. 'Hipokrat kimden aldı?' diye sorulsa, 'O ruhu ile göğe yükselip oradan öğrenen Asklepios'tan aldı' derler. Diğer ilimler de böyledir."⁵⁸

İmam Gazzâlî (ö. 1111) *el-Munkiz mine'd-Dalâl* adlı eserinde peygamberliğin ispatı bağlamında tıp ve astronomi gibi ilimlerin deney ve gözleme değil, ilahî kaynağa dayandığını ifade etmektedir. Gazzâlî şöyle demektedir:

"Nübüvvet hakkında şüpheye düşmek ya onun imkanında ya mevcudiyetinde ve vukûunda yahut da belirli bir şahıs için hasıl oluşundadır. Onun mümkün oluşunun delili, var oluşudur. Var oluşunun delili tıp ve nücûm ilmi gibi alemde akulla elde edilmesi"

⁵⁵ Tokadi Mustafa Efendi, *el-Kânûn fi't-Tıbb Tercümesi*, 26-27; Gevrekzâde, *Risâle-i Zübdetü'l-Kuhliyye fi Teşrihi'l-Basariyye*, Topkapı Sarayı Ktp., Hazine 571, 2b.

⁵⁶ Kur'an-ı Kerim'de bazı peygamberlere bir takım bilgi ve becerilerin verildiğine dair örnekler bulunmaktadır. Örneğin Hz. Âdem'e bütün isimler öğretilmiştir. Yani maddî ve mânevî varlıkların, kavramların isimleriyle bunların özellikleri öğretilmiştir. [...] bk. Kur'an Yolu Tefsiri, cilt: 1, Sayfa: 104-105, (Bakara, 2/31). Yine Hz. Dâvûd'a zırhın (Enbiyâ, 21/80; Sebe, 34/10-11) ve Hz. Nuh'a geminin nasıl yapıldığı vahiyle öğretilmiştir (Hud, 11/37). Aynı şekilde, Hz. Süleymân'la ilgili olarak "erimiş bakır maden" inden söz edilmekte, onun emriyle cinler tarafından yapılan kap kacak ve kale gibi yapılarla işaret edilmektedir (Sebe, 34/12-13).

⁵⁷ Ebû Mansûr el-Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd-Açıklamalı Tercüme*, çev. Bekir Topaloğlu, (İstanbul: İsam Yayınları, 2014) 275-276-277; Ebû Mansûr el-Mâturîdî, *et-Tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf, (İskenderiye: Dârü'l-Câmiâtü'l-Mısriyye), 179-180.

⁵⁸ Ebû'l-Mu'în en-Nesefî, *Tebsiratü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, thk. Muhammed el-Enver Hâmid İsâ, (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1432/2011), 694-695-696.

düşünülemeyen bilgilerin varlığıdır. Zikredilen bu iki ilimde araştırma yapan kimse bunların ancak ilâhî ilham ve Allah Teala tarafından bir tevfik ile idrak edilebileceklerini zorunlu olarak bilir. Bu bilgilerin tecrübe ile elde edilmesi imkansızdır. Yıldızlarla ilgili öyle hadiseler vardır ki, bin senede bir kere meydana gelir; şu halde bu tecrübe ile nasıl elde edilebilir? İlaçların özellikleri de böyledir. İşte bu delille anlaşılmuştur ki, aklın idrak edemeyeceği bu şeylerin anlaşılmasında bir yolun olması imkan dahilindedir. Bu da nübüvvette kastedilendir.”⁵⁹

İsmâiliyye âlimlerinden Ebû Hâtim b. Hamdân er-Râzi (ö. 934), deist filozof Ebû Bekir Râzi (ö. 925) ile tartışmalarını kaleme aldığı *A'lâmü'n-Nübüvve* isimli eserinde, tıp başta olmak üzere bilimlerin temelinde peygamberler aracılığıyla ilahî bilgiler olduğu fikrini geniş bir şekilde ele alıp savunmuştur.⁶⁰ Ayrıca Fahreddîn er-Râzî (ö. 1210), Zehebî (ö. 1348), Suyûtî (ö. 1348), Taşkoprizâde (ö. 1561), Dâvud el-Antâkî (ö. 1599), Kâtib Çelebî (ö. 1657) ve Siddîk Hasan Hân el-Kannevcî de (ö. 1890) daha önce aktardıklarımızdan farklı bir açılım yapmadan tıbbın temelini ilahî bilgiye dayandığını ifade etmektedir.⁶¹

İslâm Dünyasında Tıbbın Beşerî Kaynaklı Olduğunu Düşünenler

Buraya kadar üzerinde durmaya çalıştığımız tıbbın kaynağını ilahî bilgiye bağlayan ve genel anlamda peygamberle ilişkilendiren görüşün karşısında yer alan diğer görüş, tıbbın beşerî kaynağa dayandığını savunur. İslâm öncesi dönemde bu ekolden olan hekimlere Gûras (Praxagoras), Ankles ve Thessalius'u örnek verebiliriz.⁶²

Tespit edebildiğimiz kadarıyla modern dönem öncesinde İslâm dünyasında tıbbın temelini beşerî kaynağa dayandırdığı ifade edilen tek kişi deist⁶³ filozof olarak bilinen hekim Ebû Bekir er-Râzî'dir. Deist olmasının doğal sonucu olarak peygamberliği kabul etmemekte ve tıp başta olmak üzere bilimlerin temelini peygamberler aracılığıyla ilahî kaynağa dayandıran yaygın kabule katılmamaktadır. Ancak bu konuda ilahî bilgiye ulaşmanın tek yolu vahiy değildir. Daha önce de değinildiği gibi, ilham, rüya, sezgi, manevi olgunluk gibi yollarla da ilahî bilgiye ulaşılabilir. Nitekim Ebû Bekir er-Râzî'den yapılan aktarımlarda yer yer bunları görmekteyiz. Mesela Ebû Hâtim b. Hamdân er-Râzi, peygamberlik müessesesini aklî delillere dayanarak savunduğu eserinde Ebû Bekir er-Râzî'nin şöyle dediğini aktarır: “O tıp ve diğer bilimlerin tamamının filozofların keşfine, aldıkları ilhama ve hayvanlarda olduğu gibi içgüdüye (sevk-i

⁵⁹ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-Munkızu mine'd-Dalâl*, thk. Abdülhalîm Mahmûd, (Mısır: Dâru'l-Kütübü'l-Hadîse), 183-184.

⁶⁰ Ebû Hâtim b. Hamdân er-Râzi, *Alâmü'n-Nübüvve*, (İran: Müessesesi Pezûheşi Hikmet ve Felsefi İrân, 1422/2002), 273-318.

⁶¹ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gaybet-Tefsîru'l-Kebîr*, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabîy, 1419/1999), 1/25; Zehebî, *Tıbbu'n-Nebevi*, 228-229; Suyûtî, *İtmâmu'd-Dirâye*, 155; Taşkoprizâde, *Mevdûâtü'l-Ulûm*, 1/290; Dâvud el-Antâkî, *Tezkiratü üli'l-Elbâb ve'l-Câmi li'l-Acebi'l-Ucâb*, thk. Ahmed Şemsü'd-dîn, (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1426/2006), 9; Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn*, 2/1902; Siddîk Hasan Hân el-Kannevcî, *Ebcedü'l-Ulûm*, (Dâru İbn Hazm, 1422/2002), 432-433.

⁶² İbn Ebî Usaybia, *Tabakâtü'l-Etibbâ*, 40-41; Kahya, “İbn Rıdvân, Ali”, 20/250-252.

⁶³ Ebû Bekir er-Râzî'nin deistliği ile ilgili bk. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, “Ebû Bekir Râzî”, “Alâmü'n-Nübüvve” maddeleri. Râzî'nin klasik deist tanımına girmediğini de söylememiz gerekmektedir. Deistler genel olarak Tanrı'nın evrene müdahale etmediğine inanmaktadırlar. Fakat Râzî böyle düşünmemektedir. Nitekim *Tabibin Ahlakı* adlı eserinde, hekimin tedavisinde Allahu Teâlâ'ya tevekkül edip iyileşmeyi ondan beklemesi gerektiğini ve eğer kibre kapılırsa Allah'ın onu şifadan mahrum bırakabileceğini söylemektedir. Bu ifadelerinden Râzî'nin İslâm itikadında bulunan Allahu Teâlâ'nın her fiili yarattığı inancına katıldığını dolayısıyla bu yönüyle klasik deizmden ayrıldığını söyleyebiliriz. bk. Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî, *Ahlâku't-Tabîb*, thk. Adülatîf Muhammed el-Abd, (Kahire: Dâru't-Türâs, 1.Basım, 1397/1977), 38-39.

tabî'î) dayandığını, bu nedenle peygamberlere ihtiyaç olmadığını iddia etmektedir.”⁶⁴ Ebû Bekir er-Râzî'nin burada ilhamdan kastının ne olabileceği Nesefî'nin (ö. 1115) şu ifadelerinden anlaşılabilir: “Peygamberliği inkâr edenler bilimlerin temel itibarıyla tevkîfî olduğunu itiraf etmektedirler. Onlara tıp ilmini kimden aldınız diye sorulsa, Hipokrat'tan derler. Hipokrat kimden aldı diye sorulsa, o ruhu ile göğe yükselip oradan öğrenen Asklepios'tan aldı, derler.”⁶⁵ Yine Ebû Hâtim er-Râzi, bahsettiğimiz kitabında Ebû Bekir er-Râzî ile arasında geçen şu konuşmayı aktarır: “Ben Ebû Bekir er-Râzî'ye, ‘Sen geçmiş tıpçıların söylemediği yeni bir şeyi zekan ile bulup ortaya koydun mu?’ diye sordum ancak net bir cevap alamadım” demiştir.⁶⁶

Ayrıca Ebû Bekir er-Râzî'yi modern anlamda bir deney ve gözlemci kabul etmemiz de zordur. Çünkü o modern dönemde yapıldığı gibi geleneksel tıbbın yetersiz olduğunu ifade edip temelden yanlışlamamış, bilakis geleneksel tıbbın temel tedavi yaklaşımı olan istifrâğ metodunu mizaç sistemi çerçevesinde uygulamıştır. Yine *el-Hâvî fi't-Tıb* adlı hacimli eserinde Galen'den geneli olumlu mahiyette beş yüz küsur, Hipokrat'tan ise üç yüz küsur yerde alıntı yapması bu bağlamda zikredilebilir. Ebû Bekir er-Râzî'nin, hekimlerin ittifak etmediği ve kıyasa uygun düşmeyen tecrübenin başarısız ve tehlikeli olacağını vurgulaması da bu fikri teyit eden verilerdendir.⁶⁷

Tıp tarihi kaynaklarında “Bazılarına göre, Allah tıbbi insanlara tecrübe ile ilham etmiştir” gibi ifadeler geçmekte ardından da birtakım örnek verilmektedir. Mesela bazen insanlar hasta olduklarında bir bitkiyi veya gıdayı canları çeker ve bunu yiyip iyileşirler. Dolayısıyla içinde buldukları hastalığın ilacının o bitki veya gıda olduğunu öğrenirler. Veya yüksek kan basıncı problemi yaşayan bir hastanın yüzü kızarır ardından burnu kanar⁶⁸. Tekrar kan basıncı yükselip yüzü kızardığında kendisi burnunu kanatır ve hastalığı iyileşir, böylece burun kanamasının yüksek kan basıncı probleminin tedavisi olduğunu öğrenmiş olur. Bu gibi örneklerle elde edilen bilgiler çoğalır ve nesilden nesile aktarılır.⁶⁹ Bu içgüdüsel bilgi türüne *sevk-i tabii*⁷⁰ denilmektedir ve bu bilgi çeşidi de ilahî bilgi kapsamında değerlendirilir.

Sonuç

⁶⁴ Ebû Hâtim b. Hamdân er-Râzi, *A'lâmü'n-Nübüvve*, (İran: Müessesesi Pezûheşi Hikmet ve Felsefi İrân, 1422/2002) 27-274-282. Bu eser, Ebû Bekir er-Râzî'nin din ve peygamberlik hakkındaki görüşleri için önemli kaynaklardan biridir. Ebû Hâtim bu kitabında Ebû Bekir er-Râzî'den “mülhid” olarak bahseder, ismini zikretmez. bk. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, “A'lâmü'n-Nübüvve” maddesi.

⁶⁵ Nesefî, *Tebîratü'l-Edille*, 694.

⁶⁶ Yukarıda özetle aldığımız diyalogda Ebû Bekir er-Râzî kendisine yöneltilen soruya bir örnek ile cevap vermiştir. Bu örnekte Ebû Bekir er-Râzî daha önce hiç görmediği ve hakkında bilgisinin olmadığı bir bitki ile ilgili soruya düşünmeden cevap verdiğini ve hükümdarın ona “bu yaptığın sihirbazlıktan başka bir şey değil demesi [...]” Ebû Hâtim bu örneği aktardıktan sonra şunları söylüyor: “Ebû Bekir er-Râzî'nin ömrü boyunca kendi keşfettiği şey bu saçmalık [...] Eğer bu anlattığı doğruysa vay haline, eğer yalansa daha iyidir.” bk. Ebû Hâtim b. Hamdân er-Râzi, *A'lâmü'n-Nübüvve*, 315-317.

⁶⁷ İbn Ebî Usaybia, *Tabakâtü'l-Edibâ*, 421.

⁶⁸ İbn Ebî Usaybia, *Tabakâtü'l-Edibâ*, 13-14; İshâk b. Huneyn, *Târîhu'l-Etubbâ' ve'l-Felâsife*, 151; Sicistânî el-Mantıkî, *Sıvânü'l-hikme*, 99; Öztürk, *İslâm Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler*, 35.

⁶⁹ Önceki dipnotlarda ifade ettiğimiz, kadim tıbbın temel beş tedavi metodu da *sevk-i tabi* kapsamına girebilir. Bunlar; geniz akıntısı başlatmak, kusturmak, ishal etmek, terletmek, kan almak (hacamat, sülük, fasd). İnsan vücudu bu yöntemlerin tamamını (kusmak, ishal...) kendisi iyileşme refleksi olarak yapabilir. Vücut kan da atabilir; burundan veya makattan birtakım hastalıklar sebebiyle veya sivilce gibi bazı cilt hastalıklarıyla.

Araştırma boyunca ele alınan birçok temel eserde tıbbın hangi kaynağa dayandığı konusuna sıklıkla atıf yapıldığı görülmektedir. Modern dönem öncesi İslâm dünyasında bilginlerin tamamına yakını tıbbın kaynağını ilahî bilgiye dayandırmaktadır. Ancak bu yaygın kanaate sahip bilim adamları deney ve gözlemi reddetmeyip aksine ilahî kökenli olan bu bilgilerin deney ve gözlem yoluyla geliştirilip pratize edilebileceğini kabul etmektedirler. Bununla beraber kıyastan bağımsız bir deney ve gözlem anlayışına pek sıcak bakılmamaktadır.

Bilginler bu yaygın kanaati ortaya koyarken genelde İslâm öncesi medeniyetlere atıf yapmışlardır. Özellikle Antik Yunan'ın en önemli iki otoritesi Hipokrat ve Galen'e atıfları dikkate şayandır. Bunun yanı sıra bazı bilginler ilahî bilginin gerekliliği ile ilgili birtakım aklî gerekçeler de öne sürmüşlerdir.

Kaynaklarda ilahî bilgilerin insanlara peygamberler, ilhamlar, rüyalar ve hayvanların içgüdüsel davranışları gibi farklı yollarla geldiği ifade edilmektedir. İslâm kelâmcıları da bu görüşe katılmışlar ve kadim dönemde bilim dünyasında var olan bu genel kabulü peygamberliğin ispatı konusunda delil olarak kullanmışlardır. İslâm'dan önce yaşayan medeniyetlerde de tıbbın ilahî kaynağa dayandığı fikrinin yaygın olduğunu görmekteyiz. Bu anlayışta olan bilginlerin oluşturduğu ekol *ashâbü'l-kıyâs* olarak isimlendirilmektedir.

Hem İslâm'dan önce hem de İslâm döneminde tıbbın ilahî kaynağa değil de insan tecrübe ve gözlemine dayandığı fikri yaygınlık kazanmamıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla İslâm döneminde bu görüşte olan tek kişi deist filozof Ebû Bekir er-Râzî'dir. Fakat kendisinden aktarılan ifadeler ve eserlerindeki tutumu nedeniyle onun modern anlamda bir deney ve gözlemci kabul edilmesi zor gözükmektedir. İslâm öncesi dönemde de bu fikrin yaygın olmadığını kaynaklar ifade etmektedir. Tıbbı insan tecrübesine dayandıran bu ekol *ashâbü't-tecrîbe* olarak isimlendirilmektedir.

Kaynakça

- Ağırakça, Ahmet. *İslam Tıp Tarihi-Başlangıçtan 7./13. Yüzyıla Kadar*. İstanbul: Akdem Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Alper, Ömer Mahir. *Aklın Hazzı İbn Kemmûne'de Bilgi Teorisi*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2004.
- Antâkî, Dâvûd. *Tezkiretü Uli'l-Elbâb ve'l-Câmi li'l-Acebi'l-Ucâb*. thk. Ahmed Şemsü'd-dîn, Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1426/2006.
- Atmaca, Veli. *Tarih Boyunca İnanç Tıp İlişkisi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Bakar, Osman. *Gelenek ve Bilim*. çev. Ercüment Asil. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 1. Basım, 2003.
- Bayat, Ali Haydar. *Tıp Tarihi*. İstanbul: Pınarbaşı Matbaacılık, 2016.
- Belhî, Ebû Zeyd. *Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfüs-Beden ve Ruh Sağlığı*, çev. Nail Okuyucu-Zahit Tiryaki. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2012.
- Bîrûnî, Ebü'r-Reyhân Muhammed. *Tahkîku mâ li'l-Hind min Makûletin Makbûletin fi'l-Akl ev Merzûle*. Beyrût: Âlimu'l-kütüb, 1. Basım, 1402/1982.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu's-Sahîh*. thk. Muhammed b. Züheyr Nâsir en-Nâsir. 9 Cilt. Dâru Tavki'n-Necât, 1. Basım, 1422/2002.
- Câhiz, Ebû Osmân el-Kinânî. *el-Hayevân*. 7 cilt. Beyrût: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye. 2. Basım 1423/2003.
- Çelebî, Kâtib. *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübî ve'l-Fünûn*. 6 cilt. Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1359/1941.
- Demirhan Erdemir, Ayşegül. *Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp*. İstanbul: İstanbul Tıp Kitabevi, 1. Basım, 2015.
- Demirhan Erdemir, Ayşegül. *Tıp Tarihi*. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2014.
- Efil, Şahin. "Peygamberlik-Tıp İlişkisi ve Tıbbın Kaynağı Sorunu", *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 10/2 (Haziran 2020), 747-770.
- <http://dx.doi.org/10.18491/beytulhikme.1563>.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *el-Munkizu mine'd-Dalâl*. thk. Abdülhalîm Mahmûd, Mısır: Dâru'l-Kütübü'l-Hadîse
- Gholizadeh, Farzollah. *İnsan Mizaçları ve Sağlıklı Beslenme*. Ankara: Genç Ofset, 2019.
- Homeros. *İlyada*. çev. Azra Erhat-A. Kadir. İstanbul: Can Sanat Yayınları, 24. Basım, 2008.
- İbn Cülcül. *Tabakâtü'l-Etibbâ ve'l-Hukemâ*. thk. Fuâd Seyyid .Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 2. Basım, 1405/1985.
- İbn Ebî Usaybia. *Uyûnu'l-Enbâ fi Tabakâti'l-etibbâ*. thk. Nizâr Rızâ. Beyrût: Dâru mektebeti'l-hayât; *Uyûnu'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etibbâ*, thk. Âmir Neccâr (Kahire: Dâru'l-meârif, 1412/1992).
- İbn Haldûn. *Tarîhu İbn-i Haldûn/Mukaddime*. 8 cilt. thk. Halîl Şahhâde. Beyrût: Dâru'l-fikr, 2. Basım, 1408/1988.
- İbn Manzur, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn. *Lisânü'l-Arab*. 15 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414/1994.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî. *el-Külliyât fi't-Tib*. thk. Muhammed Âbid el-Câbirî. Beyrût: Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Mürabbiye 1. Basım, 1419/1999.
- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ. *el-Kânûn fi't-Tib*. thk. Muhammed Emîn ed-Dinnâvî. 3 cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. basım, 1419/1999.
- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ. *el-Urcûze fi't-Tib/Min Müellefâti İbn Sînâ et-Tıbbiyye*. thk. Muhammed Züheyr el Bâbâ. Halep: Halep Üniversitesi Yayınları, 1404/1984;
- İbn Sina, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ. *el-Urcûze fi't-Tib*, thk. Abdülkâdir Nûruddîn-John Jay. PDF: Paris, 1375/1956, https://archive.org/details/ess_870_201708.
- İbnü'l-Ekfânî. *İrşâdü'l-Kâsîd ilâ Esne'l-Mekâsîd*. thk. Abdü'l-Münim Muhammed Ömer. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî.

- İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dîmaşkî el-Hanbelî. *et-Tıbbu'n-Nebevî*. Beyrût: Dâru'l-Hilâl.
- İbnü'l-Kıftî. *İhbârü'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hukemâ/Târihu'l-Hukemâ*. thk. İbrâhim Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1425/2005.
- İbnü'n-Nefis. *Şerhu Fusûli Ebukrât/Ibn al-Nafis's Commentary on the Hippocratic Aphorisms*, Ibn al-Nafis. external authors: commission. PDF: England, Manchester University, 2017, [https://www.research.manchester.ac.uk/portal/en/publications/----%D9%A2%D9%A9%D9%A4\(0acf0eb0-69c0-4e41-a661-271922d5817f\).html](https://www.research.manchester.ac.uk/portal/en/publications/----%D9%A2%D9%A9%D9%A4(0acf0eb0-69c0-4e41-a661-271922d5817f).html).
- İshâk b. Huneyn. *Târihu'l-Etubbâ' ve'l-Felâsife*. thk. Fuâd Seyyid. Beyrût: Müessetü'r-risâle, 2. Basım, 1405/1985.
- Kahya, Esin. "İbn Rıdvân Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/250-252. İstanbul: TDV yayınları, 1999.
- Kahya, Esin. *Hint'te Bilim*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 1999.
- Kannevcî, Sıddîk Hasan Hân. *Ebcü'dü'l-Ullûm*. Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1422/2002.
- Karaman, Hayreddin. vd. *Kur'an Yolu-Türkçe Meal ve Tefsir*. 5 cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 7. Basım, 2020.
- Kaya, Mahmut. "İbnü'l-Kıftî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/112-114. İstanbul: TDV yayınları, 2000.
- Kılıç, Mahmud Erol. "Hermes". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/228-233. İstanbul: TDV yayınları, 1998.
- Kutbuddîn eş-Şîrâzî. *Beyânu'l-Hâce ile't-Tıbbi ve'l-Etubbâ ve Âdâbihim ve Vesâyâhüm*. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1423/2003.
- Kutluer, İlhan. "Câlînûs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/32-34. İstanbul: TDV yayınları, 1993.
- Margotta, Roberto. *Tıp Tarihi*. çev. Nilgün Güdücü. İstanbul: Hürriyet Gazetecilik ve Matbaacılık, 1998.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *et-Tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf, İskenderiye: Dârü'l-Câmiâti'l-Mısıriyye.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbu't-Tevhîd-Açıklamalı Tercüme*. çev. Bekir Topaloğlu, İstanbul: İsam Yayınları, 6. Basım, 2014.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-Sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiy.
- Neccâr, Âmir. *Fî Târihi't-Tıbb fi'd-Devleti'l-İslâmiyye*. Beyrût: Dâru'l-Meârif, 3. Basım, 1414/1994.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn. *Tebşirâtü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*. thk. Muhammed el-Enver Hâmid İsâ, Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1. Basım, 1432/2011.
- Öztürk, Levent. *İslam Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2013.
- Râzî, Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ. *el-Hâvî fi't-Tıbb*. thk. Heysem Halîfe et-Taîmî. 7 cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiy, 1422/2002.
- Râzî, Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ, *Ahlâku't-Tabîb*, thk. Adüllatîf Muhammed el-Abd, Kahire: Dâru't-Türâs, 1. Basım, 1397/1977.
- Râzî, Ebû Hâtim b. Hamdân. *Alâmü'n-Nübüvve*. İran: Müessesesi Pezûheşi Hikmet ve Felsefi İrân, 1422/2002.
- Râzî, Fahreddîn. *Mefâtihu'l-Gayb/et-Tefsîru'l-Kebîr*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiy, 3. Basım, 1419/1999
- Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr. *Muhtârü's-Sihâh*. thk. Yusuf Şeyh Muhammed. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 5. Basım, 1419/1999.
- Ruhâvî, İshâk b. Ali. *Edebü'd-Tabîb*. thk. Merîzen Asîrî. Riyâd: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1412/1992.

- Sicistânî, Ebû Süleymân el-Mantıkî. *Sıvânü'l-Hikme*. thk. Abdurrahman Bedevî. Tahran: 1393/1974.
- Suyûtî, Celâlüddîn. *İtmâmu'd-Dirâye li-Kurrâi'n-Nikâye*. thk. İbrahim el-Acûz. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1.Basım, 1405/1985.
- Taberî, Ali b. Rabben. *Firdevsü'l-Hikme*. Berlin: Matbau Âftâb, 1346/1928.
- Taşköprizâde, Ahmed Efendi. *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevzûâtı'l-Ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1405/1985.
- Tekineş, Ayhan. "Tıbb-ı Nebevî". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/85-88. İstanbul: TDV yayınları, 2012.
- Terzioğlu, Arslan. "İbn Sinâ". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/321-336. İstanbul: TDV yayınları, 1999.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevrâ. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. 6 Cilt. Beşşâr Avvâd Maruf. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmiy, 1418/1998.
- Tokadi, Mustafa Efendi. *Tahbüzü'l-Mathûn-el-Kânûn fi't-Tıb Tercümesi*. 6 cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Youngsuan, Liang. vd. *Geleneksel Çin Tıbbı*. çev. Tuğba Andaç, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Zehebî, Şemsüddîn. *et-Tıbbu'n-Nebevî*. thk. Ahmed Rifat el-Bedrâvî. Beyrût: Dâru-İhyâi'l-Ulûm, 1410/1990.